

Füzi Péter

Olvasni az olvashatatlant

A *Koppar Köldüs* olvasási és írási lehetőségeiről

„Nincs kulcsom a *Koppar Köldüs* rejtjeleihez”¹ – így kezdődik Bányai János Tandori Dezső 1991-ben megjelent *Koppar Köldüs* című kötetéről szóló kritikája. A kötetet fellapozva először tényleg kódoltnak, rejtjelezettnek tűnik fel a betűhalmaz. Az értelmes szavakká csak nehezen, ha egyáltalán összeálló betűtenger ezzel pedig saját maga olvashatóságát kérdőjelezi meg. A szennycímnap szerint a kötet egésze egy Präsident electric 2012 típusú írógépen íródott, amit a versek tanúsága szerint Tandori Aachenben vett.²

Ez a tény, azaz hogy az írógép idegen, az emberi testtől teljesen elszakítva ír, és ráadásul a kiosztása ismeretlen, a magyar nyelv betűkészletét teljes egészében nem is tartalmazza, lenne hivatott magyarázni a kötet olvashatatlanságát, ahogy arra már rögtön a mottóként idézett József Attila- és Jékely Zoltán-versátiratok³ is ráirányítják a figyelmünket. Ez a két vers megtalálható egyébként eredeti, „csonkítatlan” formájában a kötet legvégén is, gyakorlatilag a hiányzó tartalomjegyzék helyén.⁴ Ez pedig már létre is hozza annak az illúzióját, hogy a kötet gyakorlatilag csak írógéppel átírt, de egyébként egy visszaállítható, megfejthető, és ily módon, megfelelő energia és munka befektetése után értelmes szöveggént olvasható.⁵

Ugyanakkor ott van egy harmadik, a kötet végén nem feloldott mottó, amely így hangzik: „...lehull az ékezet”, olvashatjuk MI NTUGYJUK-tól. Az idézet természetesen Máraitól származik, a *Halotti beszéd* zanzásított sora, amely eredetileg így hangzik: „lehull nevedről az ékezet”.⁶ Nem csak az ékezet tűnik el itt, hiszen ez csak szimptomája egy új nyelv kialakulásának, amely az írás egy médiuma számára alakul ki – pontosabban az írás új médiuma, az írógép alakítja ki saját magának a csak általa írható nyelvet.

Hiszen az írógép az első olyan eszköz, amely megszüntette a test és az írás közti közvetlen kapcsolatot. Ugyan lehet érvelni amellett, hogy ezt a kapcsolatot már Guttenberg nyomdagépe is felszámolta, ám a két eszköz között lényegi különbségek vannak. A nyomdagép elsődlegesen nem az alkotás, a mű létrehozásának eszköze, hanem annak megjelenítéséé, sokszorosításáé. Ezzel szemben az írógép a tollat váltotta le, az emberre, és nem a műhelyre szabott a mérete – amely ugyanakkor mégis felszámolja a mozgás lehe-

1 Bányai János, *Egy talált nyelv megtisztítása*, = Bányai, *Talán így*, Novi Sad, Forum, 1995, 123.

2 Tandori Dezső, *Koppar Köldüs*, Bp., Holnap, 1991, szennycímnap. (A kötetre a továbbiakban csak oldalszámmal hivatkozom – FP)

3 7., 76.

4 Bányai, i. h.

5 A kötet így gyakorlatilag az ergodikus irodalom iskolapéldája lenne, hiszen olvasása tényleg „nem triviális” erőfeszítést igényelne. Vö.: Aarset, Esper J., *Cybertext*, Baltimore, John Hopkin University, 1997, 1.

6 Bedecs László, *Egy kifordított metafora* = Bedecs, *Beszélni nehéz*, Bp., Kijarat, 2006, 157.

tőségét, ezzel az írást helyhez kötött tevékenységgé alakítva, amely a kötetben egyébként tematizálódik is – és ezzel elszakította az emberi test közvetlen kapcsolatát a betűkkel. A toll minden betű esetén egyedi mozgása, amely épp annyira különböző minden egyes ember esetén, mint az ujjlenyomat vagy a járás, lecserélődik a billentyűk monoton kopogására, ahol a betűk egyediségét már csak a leütés helye, és nem a mozdulat egésze határozza meg.⁷ Ezzel együtt pedig az írógép az írást elválasztja az emberi szemtől is, hiszen a betűk folyamatosan létrejövő alakját az azokat létrehozó tollal együtt tudjuk követni, a szem egyetlen helyre fókuszál, ezzel szemben az írógép írófelülete mindig eltakarja az éppen leütött betűt, azt csak elkészülte után tudjuk szemrevételezni.⁸ A harmadik, talán az előzőeknél is fontosabb különbség, hogy míg a toll az emberi test kiterjesztése a médium mcluhani értelmében, addig az írógép már nem, hanem éppen fordítva, az emberi test válik az írógép kiegészítőjévé.

Az írógép esetében a fentebb felsorolt okokból kifolyólag megjelennek a kezelőjétől és annak képzettségétől független, mechanikus természetű hibák, amelyek éppen ezért nem lehetnek egyenértékűek a helyesírási, azaz az író képzettségéből vagy oda nem figyeléséből fakadó hibákkal. Ezen gépi eredetű hibák kiszűrésére jelenik meg a javítás, korrigálás, korrektúrázás intézménye, amelyek a hagyományos, kézzel írt szövegek normáit szorítják rá a géppel készült szövegekre is. Tandori kötete „csupán” erre a folyamatra (is) irányítja rá a figyelmet.

Abból, hogy a kézírás esetén nem egyetlen mozdulat hozza létre a betűt, hanem egy egész folyamat, az is következik, hogy nemcsak minden ember esetén lesznek egyediek a betűk, hanem minden előfordulásuk is különböző, ám felismerhető. „*es jo lenne, ha peldaul a gepen / nem lenne ket n, lehetne így írni, hogy »lene«, nem / »lene« ket n, ket enn*”.⁹ Az írógép esetében ezzel szemben minden betű ugyanannak az eredetinek a pontosan ugyanúgy manifesztálódó másolata, ami a végtelenségig reprodukálható, így az írás is tisztán mechanikus, az egyéni részleteket figyelmen kívül hagyó lejegyzéssé válik. Bár az írógép billentyűzete csak egyetlen ‘n’ betűt tartalmaz, az a lenyomás után is elérhető, változatlan formában, míg a kézzel írt variáns sosem reprodukálható a maga teljességében.

Saussure klasszikus, már-már tankönyvi példájában az írásjelek alakja nem fontos, mivel az önkényes, így csupán a rendszeren belül megvont határokhoz kell igazodnia.¹⁰ Ezzel gyakorlatilag egy skálát vázol fel, ahol az egyes betűk közti határ (elméletileg) tisztán kirajzolódik, ám a határon belül egy betű számtalan alakot felölthet – ő a ‘t’ különböző alakváltozatait választja illusztrációnak. Ezzel szemben az írógép minden betű esetében csak egyetlen alakváltozatot ismer és fogad el. A kézírás így egy analóg skálának felel meg, ahol az értékek folyamatosak, szakadás nélküliek, míg az írógép a digitális modellt követi, amely olyan, mintha az analóg skáláról kitöröltünk volna értékeket, azon szakadásokat hozva létre.¹¹

„[v]álami mas terbe kerülök at, / jo lenne, ha nem lenne – »lene« – ő ös ü, irhatnam, / hogy »kerulok« stb., a maximalizalo hajlamom gyözhetne”.¹² Tandori tehát mind mechanikailag,

7 Ezzel együtt pedig a mozgás a szavakat határozza meg, minden szónek kialakul a felismerhető mozgássémája.

8 Kittler, Friedrich, *Gramofon, Film, Typewriter*, ford.: Winthrop–Young, Geoffrey–Wutz, Michael Stanford, Stanford University, 1999, 207.

9 10.

10 Saussure, Ferdinand de, *Bevezetés az általános nyelvészetbe*, ford.: B. Lőrinczi Éva, Bp., Corvina, 1999, 139.

11 Vö.: Goodman, Nelson, *Ways of Worldmaking*, Indianapolis, Hackett, 1978, 14.

12 10.

mind pedig nyelvileg alárendeli magát az írógépnak, csak azokat a karaktereket használva, ami azon megtalálható. És bár innen nézve is tartható Margócsy István azon kijelentése, hogy a kötet voltaképpen „a nyelvkritikai attitűd egyik végpontjához”¹³ jut el, amennyiben a nyelvet szétroncsoltnak, és így egy másik nyelvállapotból levezetettnek tekintjük. Az írógép szempontjából nézve valójában annak a nyelvet használja ki a lehető legteljesebb mértékben, Tandori nem engedi a saját maximalizáló hajlamát győzni, hogy ezzel végleg eljusson a nyelvkritika egyik lehetséges végpontjához, csupán az írószköznek mint médiumnak a lehetőségeit használja ki – nem belenyúlva utólagos javításokkal abba, nem kerekedve felül az írás médiumán. Mivel a költő így megreked egy köztes állapotban – „zavar, hogy ő es ü / tenyleg van, de e es i es a es ö es ü – nyilvánvalóan / az ékezetet hiányzik ezekről is – nincs”,¹⁴ egyrészt ezzel magyarázza a fokozatos félreütéseket, másrészt pedig láttelelet ad az írógép felszereltségéről. Írógépe nem tartalmazza az é, í, á, ú és ő betűket, ugyanakkor az ő-t és az ü-t igen – ám ennek ellenére mégis előfordul egyszer az ‘é’ a kötetben.

„Szperó most azért kitemtem az ékezeteket, meg rendesen csinálom / a gépelést.”¹⁵ Tandori itt, szeretett madarára¹⁶ emlékezve, kiteszi az ékezetet, nem az ékezetes betűt írja le, nyomja le vagy használja, hanem kiteszi az ékezetet. Ezen az egy helyen utólagosan belenyúl a nyers, írógéppel leírt szövegbe, rendesen csinálja a gépelést, nem az írást, hanem a gépelést, holott addig írt. A gépelés folyamata tehát, ami az emberek közti kommunikációra teszi alkalmassá a gép által írt szöveget, magában foglalja a javítást, az utólagos belenyúlást, az értelmezést is ezáltal, míg az írás, a feljegyzések mechanikus készítése megengedi, sőt lehetővé teszi, hogy a szöveg a létrehozó médium logikájának megfelelően alakuljon ki. Az utólagos belenyúlás képzetét erősíti az is, hogy rögtön ezután Szperó neve már az „írógépésített” alakban szerepel – Szperó.¹⁷

Természetesen nem a „mindent leíró” Tandoriról beszélünk, ha nem lenne megörökítve magának a javításnak is az aktusa: „A dolgozatot »betűhibára« átjavítgatni odaülök a középső asztalhoz”¹⁸ – írja egy esszéjében, az esszé elkészülésének körülményeit tisztázva. És bár bőven szerepel a kötetben írásjelenet, ezek mindig a szobában, az írógép előtt ülő költőt mutatják be, az alkotás pillanatában, ahogyan az élményeit, terveit, érzéseit jegyzi le: „NAP NAGY SETANP! DE MEG ELOÖET FELJEGYJEZES REGL: hjanyijzik / a lancidh, horvathkretert st., heves vágy erezejerzjk irant ezk, erzek helyhez / it semi kööz, szivemmeg nemdobgtatja.”¹⁹ (Kiemelés tőlem – FP). Ebbe a térbe pedig más emberek is csak technikai közvetítés révén tudnak belépni: a felesége telefonon, vagy pedig a tévén keresztül „megszólaló” idegen emberek, például Madonna, akit a tömegkultúrával folyamatosan kacérokodó, azt az írásaiba folyamatosan beemelő Tandori többször is megemlíti, az MTV-vel együtt, amely ugyanakkor látszólag a zaj, az információt elfedő háttérmorajlás szerepét is betölti a kötetben.

Az írásjelenetek mellett a kötet nyelvezetét figyelembe véve meglepő, hogy egy folyamatosan megszólított személy is jelen van, feltehetően – az életrajz alapján legalábbis – a költő felesége, azonban – épp a korábban emlegetett nyelvállapot miatt – ezt érdemes

13 Margócsy István, *Utószó = Tandori Dezső válogatott versei*, Bp., Unikornis, 348.

14 10.

15 23.

16 Bedecs, i. m., 151.

17 23.

18 Tandori, „Túl...minden effélén” = *Figyeljétek a mesélő embert! : Esszék és tanulmányok Lengyel Péterről*, szerk.: Radvánszky Anikó, Bp., Ráció, 2013, 557.

19 12.

zárójelbe tennünk. Az írógépen készült és az írógép rontásait magukon viselő szövegek nem egy feltételezett emberi befogadóról árulkodnak, sőt a legészszzerűbb az, ha nem is feltételezünk befogadót. Az írás pusztán az írásért magáért megy végbe. Ezeknél a levélszerű költeményeknél feltételezünk egy megszólítottat és egy kommunikációs szándékot, holott lehetséges, hogy a versek naplószerű szándékkal, feljegyzésként, regisztrációként jöttek létre.

Amennyiben ugyanis egy megszólítottat feltételezünk, legyen az mégoly hipotetikus is, mint a költői énként megnevezett megszólaló, a költői hallgató már önmagában a kommunikációs modelleket hívja elő. A kommunikáció alapfeltétele azonban, mint mindig, a közös nyelv, a megértés lehetősége, ez azonban a *Koppar Köldüs* esetében a nyelv erősen medializált volta miatt nem mehet végbe.

Nem csak az írógép generálta nyelv áll ellen a hagyományos befogadásnak, a kötetben ez egy másik technikai médium sajátja is, a tv ugyanúgy a saját törvényei alapján működik, ami a tradicionális befogadás számára alapvetően zajnak tűnik fel. „[r]aadasul a teve is zavar közben”,²⁰ és hasonlóképp, „Madonak es egyeb unalmas dolg”.²¹

A technikai médiumok által generált zajból csak az utazás tényleges végbemenetele kínál menekvést, ahogy azt a kötet utolsó verse, a *Londoni mindenszentek* bemutatja, majd pedig rögtön utána következik a korábban már tárgyalt két feloldott idézet. A *Londoni mindenszentek* kimondottan utazás közben játszódik, hiszen a költő nézi a „[repülő]gépen a szárnyat”,²² valamint az üzenetközvetítőt, a médium szerepét Szpéro tölti be ebben a versben, így nincs szükség egy technikai médiumra, amely az üzenet közvetítését inkább gátolja, semmint elősegíti.

Épp ezért tűnik furcsának a kötet szakirodalmát végigtekintve az a próbálkozás, hogy a szöveget újabb és újabb médiumok bevonásával végül mégiscsak visszaállítsák értelmes egésszé. Míg Bányai csak a ceruzához nyúl, hogy kiegyengesse a szöveget kritikus-korrektorként, amelyről végül belátva a hiábavaló próbálkozást, letesz, addig Bedecs László újabb és újabb köröket fut annak érdekében, hogy a szöveg pozícióját az élőbeszédhez tudja visszavezetni. „Olyan ez a szöveg, mintha a nyolcvanas évek végén hirtelen Nyugat-Európában utazgató alak a város zajában egy rossz kelet-európai diktafonra mondaná épp megszülető mondatait, eleve halkan, nem számolva azzal, hogy a kazetta is begyűrődhet.”²³ Miközben próbál eltávolodni az írógéptől, egy másik technikai médiumot talál meg, a diktafont, ám ettől sem tudja eltávolítani minden médium elkerülhetetlen velejáráját, a zajt, amely épp ezért az írógép jelenlévő, gyakorlatilag készen kapott helyzetéhez vezeti vissza. Még azt az állítást sem lehet tartani, hogy a diktafon az értelmezést a szóbeliséghez vezetné vissza, hiszen annak az archiváló mivolta gyakorlatilag csak, „másodlagos írásbeliségként”, az írás mintázatait alkotja újra. Ugyanígy, a zaj egy részéért felelős gyűrődés is megjelenhet a papír esetében is: „A gep tepte papírt”²⁴ Tandorinak is meg kell oldania, számára is problémát okoz a gyűrődés jelensége.

A *Londoni mindenszentek* esetében azonban nem jelenik meg hangsúlyozottan a szöveg írott volta, egy reflektálatlan, írásként és beszédként egyaránt értelmezhető állapotban lebeg, szemben a kötet többi írásával, ami hangsúlyozottan írott alkotás. Ugyanígy, a kötetben található sikeres kommunikációs aktusok mind a beszédhez kötődnek, ahogy azt

20 10.

21 20.

22 75.

23 Bedecs, *i. m.* 153.

24 56.

a telefon példáján keresztül is láttuk. A kötet nagyrészt kitevő szövegek esetében „nem beszélő-, hanem írógéppel állunk szemben”.²⁵ A Maurizio Ferraris által felvázolt dichotómiában a beszéd elsődleges célja a kommunikáció, a közlés, szemben az írással, amelynek elsődleges feladata a regisztráció. Ebből a felosztásból kiindulva a *Koppar Köldüs* szövegei is elsősorban feljegyzésekként értelmezhetőek, amelyek nem a közlés igényéből, hanem a regisztráció szükségességéből születtek.

Ez a regisztráció önös célból megy végbe, ám nem csak az alkotó által válik hozzáférhetővé. A kötetben folyamatosan szereplő „jav.”-ok legalábbis erre szólítják fel az olvasót. A kötet folyamatában áll elő, mintegy folyamatosan újraalkotva a benne tárolt – regisztrált – emlékeket, benyomásokat. Egy írógéppel előállított memóriaegységgel van dolgunk, szemben a mai számítógépekkel, amelyek – kis leegyszerűsítéssel természetesen – írógépből és a hozzájuk csatolt tárolóegységből állnak. Ezzel együtt viszont máris el kell távolodnunk a korábban említett, Ferraris által javasolt dichotómiától, hiszen a „jav.” utasítások ellentmondanak a regisztráció szándékának azzal, hogy annak véglegessége ellen hatnak, hiszen a bejegyzések megváltoztatására szólítják fel az olvasót.

A „jav.” írásmódja rendkívüli módon kötött. „Aachenve, jav, jav., ljav., Aachenbe”²⁶ – már a mögötte álló pont elhagyása is érvényteleníti az utasítást, ahogy azt az előbbi példa is igazolja, valamint ez a példa mutatja be talán a legékezebben, hogyan is működik az utasítás. A „jav.” minden esetben három tagból áll (Aachenve, jav., Aachenbe, valamint jav, jav., jav.), amelyeket vessző választ el egymástól. Az első tag a rontott változat, míg a harmadik a javított, amelyre az első törlésével gyakorlatilag lecseréli a középső tag, magának az utasításnak a végrehajtása.

Ez a rendkívül pontos, a legapróbb karakterig precíz írásmód ugyanakkor már túlmutat az egyszerű írásos utasításokon, a programnyelvek akkurátusságát idézi fel, sőt meg is felel annak. Ezzel pedig a korábban említett dichotómiát kénytelenek vagyunk kiegészíteni egy harmadik taggal, a program- vagy utasításnyelvvvel, amelynek elsődleges funkciója se nem a kommunikáció, sem a regisztráció, hanem a végrehajtás, a végrehajthatóság. Bármely utasítás csakis akkor nyeri el értelmét, akkor válik érvényessé, ha végrehajtható és végre is hajtódik.

A regisztráció és az utasítások kombinációjaként létrejövő gépirás ugyanakkor már létrejöttének pillanatában kialakítja saját esztétikáját. Ahogy arra Tóth Ákos is ráirányítja a figyelmet, a „melléütés” sokszor nem betűhiba, hanem az eredeti karakterhez vizuálisan hasonló karakter jelenik meg az eredeti helyén, és az azokkal való hasonlóság mentén értelmeződik.²⁷ Ez ismét csak az írásbeliség felé irányítja a figyelmünket, hiszen ilyen grafikai azonosság a szóbeliségen belül nem jöhet létre, ám párhuzamot találni rá. A grafikai pótlások vizuálisan hasonulnak, ezzel előrevetítve a mai emoticonokat és smiley-kat is, ahol a karakterek rajza, és nem jelentése adja ki a voltaképpen értelmüket, ezzel viszont az értő olvasást még inkább zárójelbe teszi, és a passzív befogadást, feldolgozást állítja a kötet nyelvisége előterébe.

Ezeket a szempontokat figyelembe véve a *Koppar Köldüs* nem nyelvkritikát fogalmaz meg, hanem éppen hogy egy új nyelvet teremt, egy olyan nyelvet, amely csak és kizárólag az írógépi médiumán keresztül tud működni. Az írógép teremt meg azt a folytonos vizuális egységet, amely szükséges a fentebb említett hasonlatok működtetéséhez, valamint az írógép rendelkezik azzal a mindenki számára hozzáférhető karakterkészlettel, amely lehetővé teszi a kötet folyamatos újírását, amelyre a „jav.” utasítások is felszólítják az

25 Ferraris, Maurizio, *Hol vagy?: A mobiltelefon ontológiája*, ford.: Gál Judit Bp., Európa, 2008, 82.

26 11.

27 Tóth Ákos, „Aachenben az ember raer...”, *Tiszatáj*, 2001. július, 79.

olvasót. Ez azonban nem azonos a korábban említett ceruzával való kijavítással. A jav.-ok esetében az emberi tényező félreüteseit tünteti el a konzekvens szabályok szerint működő gépi nyelvből. Ezek a felszólítások gyakorlatilag programozzák a szöveget, végrehajtható utasításokat helyeznek el benne, amelyek mentén az újragépelésnek meg kell történnie.²⁸

Ám ugyanakkor kérdés, hogy lehetséges-e hiba nélkül újraírni a kötet szövegét. Az írás-jelenetek mentén elindulva úgy tűnik, hogy minden ilyen próbálkozás eleve kudarcra ítélt, ugyanis, mint minden médiumnak, az írógépnek is sajátja a zaj, a tökéletlen működés, a papír begyűrődése stb., ahogy az írógéphez ültetett ember sem tudja kivonni magát a zaj alól, azaz el fog követni félreüteseket.

Amennyiben ismét szemrevételezzük a kötet elején álló utasítást, miszerint „*A 8-olcast vegyuk allo vegettelen-jelnek*”, akkor a korábban kifejtett szempontok alapján a végtelen kiadás a végtelen javítást is feltételezi. Ezzel pedig a kötet nyelvi létmódja teljesen újraartikulálódik, egy aktív, folyamatosan változó szövegtetté válik, amely ugyanakkor egy igencsak aktív olvasót feltételez annak érdekében, hogy ténylegesen működni tudjon. Ám amennyiben az olvasó – aki ebben az esetben már íróvá válik, és ezzel vissza is kell utalnunk Bányai azon megállapítására, hogy a „*Nem biztos, hogy a Koppár Köldüs nyelve »beszélhető«, az azonban egészen biztos, hogy írható*”²⁹ – ezen a módon kezdi el kezelni a kötet szövegét, ezzel a kötetben tárolt emlékeket is folyamatosan újraírva gyakorlatilag a végtelenségig újraalkotja azokat. Hisz az egész kötet naplószerű feljegyzések halmazaként is kezelhető, ahogy arra már többször is utaltam, és ezzel a tendenciát éppen hogy erősíti az a jelenség, ahogy a „*Koppár Köldüsbeli, illetve az azt bevezető művekben a felejtés alakzatainak a neoavantgarde esztétikán nyugvó reprezentációs képessége nyilvánul meg*”,³⁰ és az írás, az emberen kívülre helyezett emlékezés pedig nem a felejtés ellenében fogalmazódik meg, hanem a felejtéssel párhuzamosan jelenik meg. Annak pedig, hogy az emlékezetet az írás segítségével az emberen kívülre helyeztük, és azt az utasítások segítségével folyamatos működésbe hoztuk, egy teljesen az emberen kívüli, gyakorlatilag automatizált nyelv az eredménye.

28 Ám mivel az újragépelés nem szükségszerű lépés, sőt a szöveg értelmezhető nélküle is, így nem beszélhetünk egyértelműen ergodikus irodalomról a kötet esetében, ám Aarseth, illetve az ő műveiből kiinduló, szintén a cybertexttel foglalkozó tanulmányok mindenképpen hasznos eszköztárnak bizonyulnak a kötetrel foglalkozva.

29 Bányai, „*A versfeledés költészete*”: *Tandori-vers a Koppár Köldüs után* = Bányai, *Hagyománytörés, Újvidék*, Forum, 1998, 116.

30 Tóth, *Az ismerős és titkos tandarab: Emlékezet – Felejtés. Tört-én-elem a kilencvenes évek Tandori-lírájában* = *Szövegek között V. : Fejezetek a magyar irodalomból*, szerk. Fried István, Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 2001, 26.